

В.С. ЯРМАК

НЕТРАДЫЦЫЙНЫЯ РАЗНАВІДНАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ БАЙКІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ ХХ ст.

На основе анализа сборников «Беларуская байка» (1986) и «Анталогія беларускай байкі» (2001) охарактеризованы следующие разновидности белорусской басни: басни-сонеты, микробасни, басни без морали, басни в прозе.

The analysis of the Belarusian fable is based on the collection of «Belarusian fable» (1986) and «Anthology of Belarusian fable» (2001) the following kinds of Belarusian fable are characterized: fable-sonnets, microfables, fables without moral, fables in the prose.

Каб больш поўна ахарактарызаваць нетрадыцыйныя разнавіднасці беларускай байкі, трэба вызначыць, што ж мы разумеем пад паняццем «традыцыйная беларуская байка». «Байка - невялікі, звычайна вершаваны, алегарычны твор павучальна-гумарыстычнага ці сатырычнага характару» (Рагойша 2001, 49). Калі прааналізаваць зборнік «Беларуская байка» (1986) і «Анталогію беларускай байкі» (2001), то традыцыйная беларуская байка выглядае так: гэта ліра-драма-эпічны твор, напісаны вольным ямбам, астрафічным вершам, з нерэгулярнай рыфмоўкай. Чаму гэта від ліра-драма-эпасу? Таму, што ад лірычнага роду літаратуры байка ўзяла выразную прысутнасць аўтарскага «я», што садзейнічае павышэнню эмацыйнасці твора, ад эпічнага - падзейнасць, сюжэтнасць. Ад драматычнага роду байка запазычыла драматычна напружанае дзеянне з канфліктнай сітуацыяй, дыялагічную форму выкладу, што дапамагае моўнай індывідуалізацыі персанажаў.

Традыцыйная байка ахарактарызуецца наступнымі жанравымі рысамі: алегарычнасцю, шматзначнай іншасказальнасцю, функцыяй - павучання, традыцыйным зместам (характэрнае кола тэм, сюжэтаў, вобразаў і матываў, мараль), кампазіцыйнай схемай баек (экспазіцыя, дзеянне, нечаканы вынік дзеяння).

Калі адбываюцца адхіленні ад нормаў, усталяваных канонаў традыцыйнасці, тады, лагічна, з'яўляецца мяжа нетрадыцыйнасці. Для таго, каб зрабіць падзел баек на іх разнавіднасці, мы павінны ўзяць за аснову адну нейкую фармальную асаблівасць або спалучэнне іх. Вышэй было адзна-

чана, што большасць традыцыйных баек напісана астрафічным вершам. Гэта 'верш, напісаны без члянэння на асобныя строфы, які вызначаецца асаблівай звязанасцю радкоў, дзякуючы шматлікім сінтаксічным спалучэнням, перыядам, пераносам і г. д.' (гл. Рагойша 2001, 44). Часам жа, аднак, байкі пішуцца і страфічным вершам. Наступныя віды строф выкарыстоўваюцца найчасцей:

1) катрэны з рыфмоўкай перакрываючай (абаб) і парнай (аабб). Яны выкарыстаны ў мікрабайках Э. Валасевіча «Флюгер», Г. Юрчанкі «Хітрун і пвяун», П. Шыбута «Лісіны разлік», «Мядзведзева абурэнне», «Падкаваны», К. Камейшы «Сланечнік», «Скаварада», «Модніца», І. Шуцько «Зайздросны конік» і інш. Трэба адзначыць, што чатырохрадкоўі баек самыя разнастайныя паводле метрычнай, сінтаксічнай структуры, чаргавання клаўзул. У мікрабайках катрэны звычайна ўжываюцца самастойна, але яны могуць уваходзіць у склад больш буйных страфічных форм (байкі-санеты А. Звонака, байка-казка М. Танка «Жук і слімак», «Байка-песенька пра дабрату» Н. Гілевіча і г. д.). Нельга сказаць, што да катрэнаў раней не звярталіся байкапісцы. Пацвярджэннем гэтага служаць байкі Я. Коласа «Конь і сабака», Я. Купалы «Пчолы і трутні», «Свінапас і стрынатка», А. Гаруна «Жураў і лісіца», К. Крапівы «Дзед і баба», «Як дабіцца славы, не робячы справы» і інш. Відавочна, гэта быў фундамент для росквіту нетрадыцыйных разнавіднасцей беларускай байкі;

2) секстэты з рыфмоўкай ааббвв:

*- Што мора мне?!
І шторм яго, і гнеў?! -
Чырыкаў Верабей
Вароне-цётцы,
Хвалячы сябе.
І не тануў - ён быў у лодцы.*

(К. Камейша «Хітры верабей»)

Яшчэ сустракаецца ў байках цікавы від шасцірадкавай страфы - рансарава страфа (з рыфмоўкай ааббввб). Назву яна атрымала ад імя французскага паэта XVI ст. Рансара, які часта ёй карыстаўся. Гэтай страфой напісана байка «Певень і гусак» Э. Валасевіча:

*- Ну, як жывеш? - у Пеўня запытаў Гусак.
- Жыву, як парадыст-мастак.
Не выглядаю недарэкаю:
На іншых смецце з-пад сябе грабу,
Слабых бязлітасна дзяўбу,
А дужым - оды кукарэкаю!*

3) сямірадкоўі з рыфмоўкай аабаббвв:

*Старанна службунёс
У Льва Барбос.
Прыкметны быў. У рангах павышаўся.
Ды вось кур'ёз:
Ён у адстаўку нечакана штось падаўся...
А ў чым жа вінаваты быў, братва?
Спрасонку гаўкнуў на Льва!*

(Э. Валасевіч «Праштрафіўся»);

4) актэты з рыфмоўкай ааббввгг (Х. Жычка «Вясёлка і сонца») або з рыфмоўкай абаббвбб (Э. Валасевіч «Піск карантыша») і інш.

Сярод так званых цвёрдых форм верша асабліваю ўвагу звяртаюць на сябе байкі-санеты А. Звонака, якія складаюцца з чатырнаццаці радкоў пяцістопнага ямба. Байкі «Дрозд» і «Асёл і конь» аб'ядноўваюць у сабе два чатырохрадкоўі і два трохрадкоўі. У іх кампазіцыйная будова цесна звязана з разгортваннем паэтычнага зместу. У катрэнах ідзе развіццё дзеяння, а ў тэрцэтах змешчана кульмінацыя і развязка (вынік, заключэнне), дзе і падаецца мараль. У гэтых байках-санетах найбольшая нагрузка падае на апошні тэрцэт, а яшчэ часцей - на апошні радок тэрцэта (т. зв. санетны

замок). Трэба адзначыць, што А. Звонак аддае перавагу байкам-санетам шэкспіраўскага тыпу («Певень і індык», «Маркач-эскулап», «Гусак і арол», «Гарбуз»), якія напісаны ў форме трох чатырохрадкоўяў і аднаго двухрадкоўя, у якім змешчаны нечаканы дасціпны вынік (мараль). Найбольшая сэнсавая нагрузка падае на апошні радок, які прабелам аддзяляецца ад асноўнага тэксту байкі. Як бачым, байкапісцы выкарыстоўвалі многія віды строф, што і дапамагло зрабіць байку нетрадыцыйнай.

Размежаванне традыцыйнасці/нетрадыцыйнасці ідзе таксама і паводле вершаванай рытмікі і метрыкі.

Большасць традыцыйных беларускіх баек, як было адзначана вышэй, напісана вольным вершам (найперш - вольным ямбам), «у якім у адвольнай паслядоўнасці спалучаюцца радкі з рознай колькасцю стоп, дзе фраза можа расцягвацца ці звужацца» (гл. Рагойша 2001, 76). Колькасць стоп у такіх байках вагаецца ад адной да васьмі (байка Х. Жычкі «Знаёмы крумкач» - Яв1-8, байка-пародыя Э. Валасевіча «Дулі на вярбе» - Яв1-7 і інш.). Аднак байкапісцы нярэдка адступаюць ад гэтай традыцыі і пішуць свае творы ўрэгуляванымі памерамі:

- 1) трохстопным ямбам:

*Пагожым летнім ранкам
На лузе за сялом
Сустрэўся Жук аднойчы
З рагатым Слімаком.*

(М. Танк «Жук і Слімак»);

- 2) чатырохстопным ямбам:

*Калісьці дзесьці дабрата,
Хадзіла ўвобразе ката...*

(Н. Гілевіч «Байка-песенька пра дабрата»);

Чатырохстопным ямбам напісаны байкі П. Шыбута «Падкаваны», К. Камейшы «Модніца» і інш.;

- 3) пяцістопным ямбам (байкі-санеты А. Звонака);

- 4) трохстопным харэем:

*Я не ўсё яшчэ сказаў...
Нельга з тым мірыцца...
Заяц ліст той дапісаў,
Адаслаць... баіцца.*

(С. Блатун «Пісьмо зайца да байкароў»);

- 5) двухстопным анапестам:

*На паркане Пявун
Кукарэкае!
А мараль чытач-хітрун
Дакумекае.*

(Г. Юрчанка «Хітрун і пявун»);

- 6) трохстопным амфібрахіем:

*Паскардзіўся Конік жнярцы:
- Ну, дзе справядлівасць, я ведаць хачу...*

(І. Шуцько «Зайздросны конік»);

- 7) радковым лагаэдам:

*Распякаў Мядзведзь Ваўка
За драпежныя павадкі.
Той абяцаў здабыць Быка,
А прывалок... Ягнятка.*

(П. Шыбут «Мядзведзева абурэнне»).

У апошнім прыкладзе не вытрымліваецца патрабаванне метрычнай аднароднасці вершаваных радкоў і ў пэўным парадку чаргуюцца радкі розных памераў: чатырохстопнага харэя і чатырохстопнага ямба.

Як бачым, колькасць і характар стопаў у вершаваных радках баек могуць быць самымі рознымі. А паколькі вершаваны памер уплывае на яго рытм, то

і рытмічны малюнак баек розных памераў вызначаецца сваёй індывідуальнасцю, дапамагаючы ўвасабленню канкрэтнага зместу таго ці іншага твора.

Сустракаюцца ў сучаснай беларускай баечнай традыцыі і байкі ў прозе (напрыклад, у У. Ойчыка - «Спрэчка», «Ёрш і чарвяк», «Хабар», «Пакрыўджаны казёл»), для якіх характэрна наяўнасць сістэмы алегарычных вобразаў (Казёл, Жырафы, Страусы, Ёрш, Чарвяк, Воўк, Заяц, Караед і г. д.), алегарычнага аповеду і маралі (яна закладзена ў асноўным тэксце). Яны не маюць закончанага сістэмы рытмічных паўтараў, але засноўваюцца на своеасаблівым рытме прозы (тэмпарытме).

Трэці крытэрыі падзелу баек на традыцыйныя/нетрадыцыйныя - гэта аб'ём твораў (колькасць радкоў).

Калі прааналізаваць байкі паводле колькасці радкоў, то можна адзначыць, што самая вялікая байка - «Новае ў тэхніцы» У. Корбана, якая складаецца з 96 радкоў, а самыя маленькія - байкі-карацелькі, або мікрабайкі, якія звычайна маюць чатыры радкі, завершаныя па форме і думцы. Абмежаванасць аб'ёму мікрабайкі вядзе да лаканічнасці і часта нагадвае афарыстычнае выказванне. Мікрабайкі ёсць у многіх пісьменнікаў - у Э. Валасевіча («Флюгер»), Г. Юрчанкі («Хітун і павук»), П. Шыбута («Лісіны разлік», «Мядзведзева абурэнне», «Падкаваны»), К. Камейшы («Сланечнік», «Скаварада», «Модніца»), І. Шуцько («Крот і эскаватар», «Конік і жніўка») і інш. Гэтыя байкі не ўкладваюцца ў традыцыйнае паняцце пра іх. Што ўяўляюць сабой мікрабайкі? Яны ўспрымаюцца як творы, у якіх выключэнне жанравых элементаў дасягнула сваёй мяжы. Атрымалася, што ад баечнага жанру застаўся толькі намёк, алегорыя не развіваецца пры дапамозе дзеяння, а бярэцца гатовая, з загадзя зададзенымі рысамі, мараль насычана эпіграматычнай вастрынёй. Сама ж байка «сцягваецца» да памераў сатырычнага подпісу, сатырычнага афарызма. Такая трансфармацыя жанру байкі была падрыхтавана гісторыяй яе развіцця, калі яна сама пра сябе складала ў масавага чытача жанравае ўяўленне. Дзякуючы гэтаму ўзнікла магчымасць вынесці ў падтэкст тыя элементы, якія легка могуць аднавіцца самім чытачом, якія сталі ўспрымацца як «лішнія», «непатрэбныя». Таму гэтыя элементы рэдуцыраваліся, адышлі ў жанравы падтэкст, далі месца намёку, алюзіі, асацыяцыі. На гэтым шляху і зарадзіліся мікрабайкі. Складанасць працы над імі ў тым, каб знайсці такую частку цэлага, якая б магла ўзбудзіць шэраг асацыяцый у чытача, бо без гэтага байка мёртвая.

У мікрабайках П. Шыбута, К. Камейшы, У. Шуцько, Г. Юрчанкі, Э. Валасевіча няма ў наяўнасці ўсіх тых традыцыйных сродкаў жанру (апісанні, сцэнкі, становішчы), якія характэрны для звычайных баек. Тут мнагазначнасцю вызначаецца кожнае слова. Вялікую вагу набывае загалоўак твора, які становіцца часткай баечнага вобраза. Часта суадносіны загалоўка і зместу кароткай байкі з'яўляюцца тым пачатковым пунктам, ад якога пачынаецца «дамалёўванне» жанравай структуры. Гэта ўсё відаць, напрыклад, у мікрабайцы П. Шыбута «Лісіны разлік»:

Казёл: «Ліса, прамашку ты дала,

Што выйшла за Асла».

Ліса: «Наадварот! Запэўніць вас магу -

Яго ў аглоблі запрагу!»

Тут рэплікі персанажаў тыпова завостраныя. Мікрабайка - у адным выпадку - гэта мараль, але не традыцыйна-баечная, у якой адначасова ўтрымліваецца патэнцыяльна баечная гісторыя. У другім выпадку - трапнае выказванне, якое пабуджае да баечных асацыяцый. Па-трэцяе - кароткі, але мнагазначны дыялог. Ёсць яшчэ цэлы шэраг не адназначных магчымасцей мікрабайкі. У той жа час, як і трэба было чакаць, байкі-карацелькі стварылі свой стэрэатып, па якому лёгка штампаць панурыя ісціны. Дастаткова не дайсці да якой-небудзь неабходнай сатырычнай мяжы - мікрабайка не атрымліваецца. Кароткая форма не можа адлюстраваць усё багацце і разнастайнасць сатырычнага прадмета.

У апошні час на старонках часопіса «Вожык», у газеце «Літаратура і мастацтва», іншых выданнях усё часцей беларускія байкапісцы звяртаюцца да нетрадыцыйных разнавіднасцей баек (напрыклад, А. Зэкава («Крыўда», «Заўжды сучасны»), З. Губаравай-Крупскай («Мятла», «Па заслугах»), мікрабайкі ў прозе М. Аўсіевіча («Блыха і кавалі», «Прыехаў», «Не толькі мёд»), М. Підорына («Курыца», «Барабан», «Дым»). Іх вызначаюць як «баечкі»; яны пішуцца ў духу постмадэрнізму, засноўваюцца на рознага роду алюзіях, рэмінісцэнцыях (дзе цэлае дзейства зафіксавана ў свядомасці людзей) і разлічаны на дадумванне.

На перакрываванні з мікрабайкамі знаходзяцца байкі без маралі, што сведчыць пра пэўнае адступленне ад усталяванай баечнай кампазіцыі. Стварылі такія байкі І. Шуцько, Х. Жычка і інш. Байкапісцы наўмысна не змяшчаюць мараль, бо яна ўжо падказана самім зместам твора, і чытач можа пра яе сам здагадацца, напрыклад:

*Каля пусткі, дзе жыву Крот,
Экскаватар працаваў.
(Пройдзе тут газправод.)
Крот цікаўны паглядаў -
З экскаватара смяяўся:
- Я ураз нарубляю,
Ты ж за тыдзень не ўкапаўся,
Не схаваўся лад зямлю.*

(І. Шуцько «Са свайго пункту гледжання»)

Такім чынам, нетрадыцыйныя разнавіднасці беларускай байкі другой паловы XX ст. - гэта найперш байкі, якія напісаны страфічным традыцыйным вершам, выкарыстоўваюць цвёрдыя страфічныя формы (санет); выкарыстоўваюць не толькі ямб, але і іншыя метры (харэй, анапест, амфібрахій), віды верша (лагаэд); рэзка змяншаюць свой радковы аб'ём (мікрабайкі); адступаюць ад традыцыйнай баечнай кампазіцыі (байкі без маралі).

Усё гэта сведчыць пра пэўную эвалюцыю беларускай байкі, пошукі байкапісцамі адэкватных форм увасаблення аўтарскай задумы ў жанры байкі.

ЛІТАРАТУРА

- Анталогія беларускай байкі: Зб. / Склад. І. Янушкевіч. Мн., 2001.
Беларуская байка: Зб. / Уклад. Э. Валасевіч. Мн., 1986.
Вожык. 2000-2005. № 1-12.
Рагойша В. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах. Мн., 2001.

Паступіў у рэдакцыю 22.02.00.

Вольга Сцяпанайна Ярмак - суіскальнік кафедры тэорыі літаратуры. Навуковы кіраўнік - доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры тэорыі літаратуры В.П. Рагойша.